

Тут Гаусс простежує історію слів і понять, ідей та ідеологій, які й визначають нинішні розмови про Європу. Іронічно, іноді обурено, але незмінно надзвичай обізнано в незауважуваних деталях європейської культури Гаусс змальовує, коли географічне поняття «Балкани» перетворилося на лайку, куди поділися дисиденти, чого можна сподіватися від слівця, що починаються префіксом євро-, які агресії чаїть у собі ідентичність, а також те, що слова набувають особливо зневажливого відтінку, коли хтось звертається до європейських сусідів. А що справа з націоналізмом не така проста, як у цьому нас силкуються переконати незлічені конгреси про майбутнє європейської культури, – це прекрасно відомо жертвам процесу європейського єднання. Менше зрозуміло, натомість, що саме несе в собі концепт регіоналізму як обігрівального приміщення європейської культури.

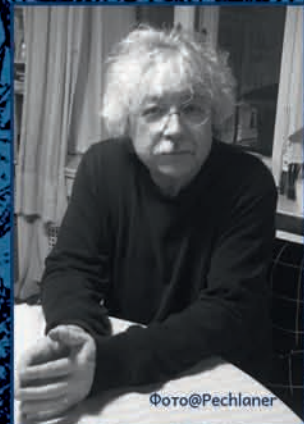
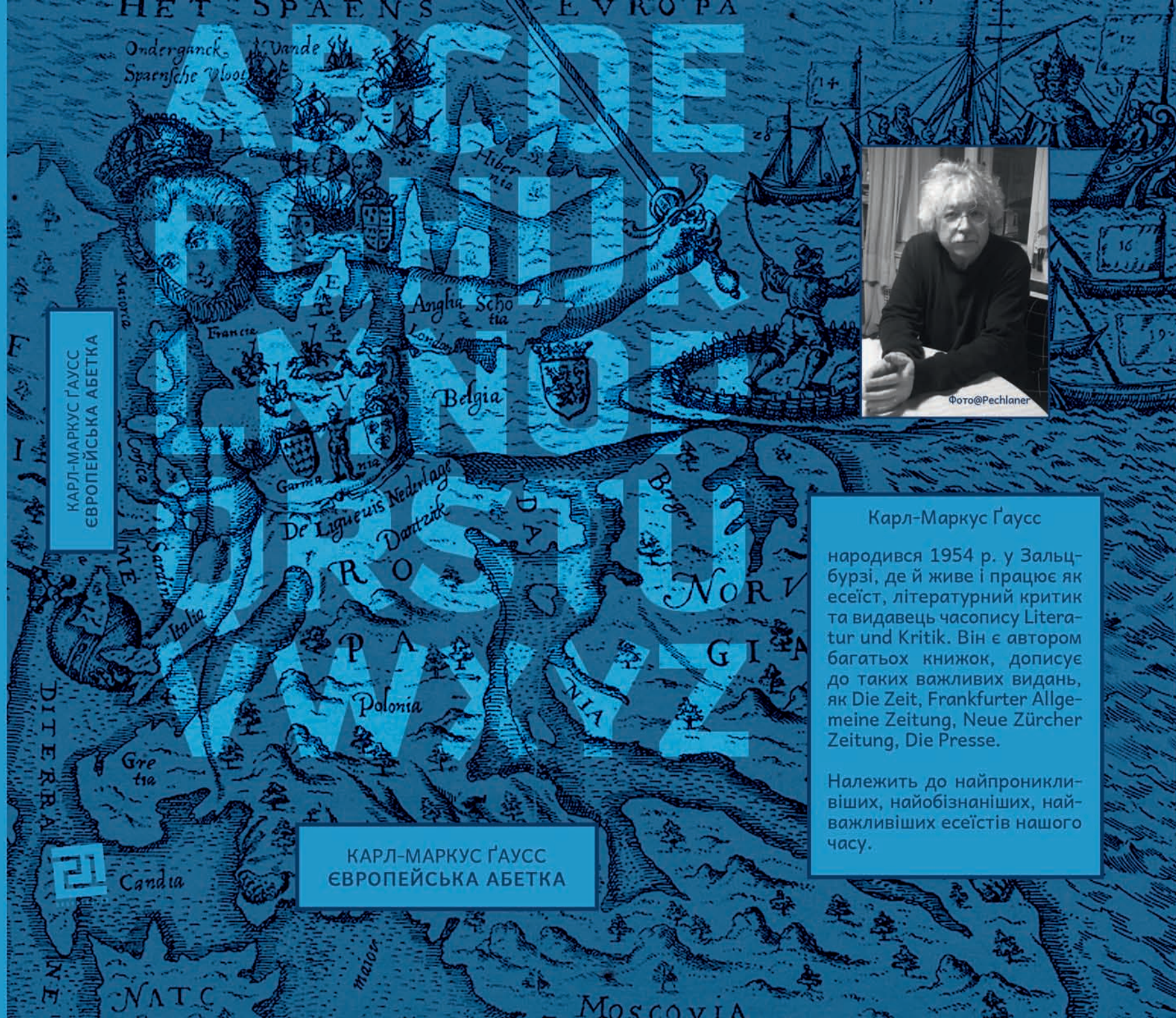
Європа говорить багатьма мовами, і часто-густо з цього виходить балаканина – щоправда, не просте просторікування про культурну місію, гуманістичне послання і т. н. Про що ми насправді говоримо, послуговуючись провідними європейськими поняттями останніх років, – ось на це нам компетентно й полемічно відкриває очі «Європейська абетка», даруючи поряд з літературною втіхою ще й неабиякі інтелектуальні надбання.



ISBN 978-617-614-180-8



9 786176 141808



Фото@Pechlaner

Карл-Маркус Гаусс

народився 1954 р. у Зальцбурзі, де й живе і працює як есеїст, літературний критик та видавець часопису Literatur und Kritik. Він є автором багатьох книжок, дописує до таких важливих видань, як Die Zeit, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Neue Zürcher Zeitung, Die Presse.

Належить до найпроникливіших, найобізнаніших, найважливіших есеїстів нашого часу.

КАРЛ-МАРКУС ГАУСС
ЕВРОПЕЙСЬКА АБЕТКА

КАРЛ-МАРКУС ГАУСС

ЄВРОПЕЙСЬКА АБЕТКА

З німецької переклав *Юрко Прохасько*



Чернівці – 2017

УДК 82-4
Г 24

Гаусс, Карл-Маркус

Європейська абетка / Карл-Маркус Гаусс ; переклад з німецької Юрка Прохаська. – Чернівці : Книги – XXI, 2017. – 192 с.

ISBN 978-617-614-180-8

В «Європейській абетці» Карл-Маркус Гаусс доти іронічно перевертає з боку на бік понад 30 понять, поки вони не зрадять свого прихованого значення – це справжній підручник для скептичних європейців. Запрошення до мандрівки континентом, незвіданим і суперечливішим, ніж підозрюють ті, хто невпинно про нього розводиться.

КАРЛ-МАРКУС ҐАУСС
ЄВРОПЕЙСЬКА АБЕТКА

УДК 82-4

Видання здійснено за підтримки:
Державної канцелярії Австрійської Республіки

BUNDESKANZLERAMT ■ ÖSTERREICH

Представництва Австрійської служби академічного обміну, м. Львів

oead'
Представництво
у Львові

Жодну частину з цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

Перекладено за виданням:

Karl-Markus Gauß. Europäisches Alphabet. Paul Zsolnay Verlag, Wien, 1997

Copyright © Paul Zsolnay Verlag Wien 1997

© Видавництво «Книги – XXI»,
видання українською мовою, 2017
© Юрко Прохасько, переклад, 2017
© Анна Стьопіна, обкладинка, 2017

ISBN 978-617-614-180-8

Усі права застережено

AUSWANDERUNG

ЕМІГРАЦІЯ

Довгий час найбільше бургенляндське місто у світі годі було шукати в самому Бургенлянді чи навіть в Австрії: воно було в Сполучених Штатах Америки. В останні десятиліття монархії та перші роки республіки свою первісну вітчизну покинуло стільки бургенляндців, що вже незабаром найбільше бургенляндців у світі жило в Чикаго, за яким – у ролі другого за величиною бургенляндського міста у світі – йшов Відень, як-не-як ближчий до Бургенлянду, ніж третє за величиною бургенляндське місто – Нью-Йорк. І щойно на четвертому місці був Айзенштадт – єдина міська громада, що дійсно лежить на території власне Бургенлянду, федеральної землі на сході Австрії.

Близько дев'яноста тисяч бургенляндців у прерізнних країнах на всіх помисленних континентах досягли мети своєї еміграції – місця, де мали змогу залишитися й хотіли жити разом зі своїми близькими. Сьогодні ж багато бургенляндців вважає, що прийшов найвищий час нарешті захиститися від засилля → чужинців. Утім, йдеться не про те, що всі їхні родичі та знайомі, яких де тільки не розкидало по чужині, знов мали би повернутися на свою → Heimat; і не про те, щоб Чикаго оголосило себе вільним від іноземців містом, тобто суто бургенляндською метрополією. Ні, під цим радше розуміється, що Бургенлянд, який впродовж кількох поколінь експортував масу своїх дітей за кордон,

тепер, навпаки, не сміє допустити до Бургенлянду припливу чужинців, байдуже чи то робочих мігрантів, чи біженців. Бо їхня кохана *Heimat*, яка сама завжди була джерелом еміграції, не хоче, бач, перетворитись на край імміграції. І взагалі, усі ті бургенляндці, які шукали свого щастя по закордонах, – зовсім ніякі не іноземці, а щирі бургенляндці, на відміну від тих ледацюг, які так і пруть у Бургенлянд.

Бургенляндці, слід зауважити, анітрохи не обмеженіші чи непривітніші від зальцбуржан або форарльбержців, а також апулійців, андалузців, фламандців та ін. Що спільного між Бургенляндом і численними регіонами Європи, так це – прощання, на які така багата суворі історія країн еміграції. Адже дуже тривалий час Європа була не метою мігрантів, а землею, звідки брали початок великі переселення. Європа, цей континент еміграції, століття за століттям виштовхувала все нові порції свого населення, висилала їх за моря, виганяла. Не кожна європейська держава планувала еміграцію так холоднокровно, як Об'єднане Королівство Великої Британії, що садовило своїх закутих у кайдани в'язнів на кораблі та висаджувало їх у начебто незаселених краях світу вже як вільних людей і вдячних підданих Його Величності. Та все ж: депортація завжди була формою європейського переселення народів – і всередині Європи, і поза нею.

Величезні маси люду вирушали в далекі дороги з Франції, Німеччини, Росії, рятуючись від релігійної нетерпимості владомощів; інші покидали холодну вітчизну, намагаючись утекти від злиднів, на які європейські феодали прирікали сільське населення, та голоду, що панував у містах ранньопромислової доби. Немає такої частини світу, куди б не прибило переслідуваних, зубожілих, спраглих свободи європейців, і такої європейської держави, яка б століттями не виштовхувала із себе надлишкові, незадоволені, а тому й небезпечні людські маси. У позаєвропейських країнах,

які приймали європейських мігрантів, їх вітали як необхідний приплив населення, терпіли як природну даність, яку неможливо змінити, страждали від того, що вони заволодівали їхніми землями. Лише до Африки прибуло щонайменше п'ять мільйонів європейців, чимало з них у країни, де вони витіснили корінне африканське населення в безправ'я та злидні. Тільки між 1960 і 1975 роками до расистської Південної Африки виїхало більше австрійців, ніж усіх африканців, яким сьогодні дозволено в'їхати до Австрії, навіть біженцям із найжорстокіших деспотій.

Втім, це лише одна сторінка невпинної європейської еміграції, такої потужної та тривалої, що вона змінила обличчя не тільки самої Європи, а й цілого світу. Інша розгорталася й розгортається тут, бо відколи існує Європа, вона постійно перебуває в русі. Історія європейських переселень уже на зламі античності й Середньовіччя така багатогранна, що всі її народи без винятку завдячують своє існування саме змішуванню, адже кожен з них виник унаслідок ненастанного взаємопереплетення місцевих і прибульців, завойованих і завойовників. Саме в ті народи, що так схильні виводити своє походження з героїчних пращів і милуватися своїм відображенням у мітах про кров і расу, влилося стільки прерізних етносів, що їхнім проповідникам-народовцям, якби їхній запал не був позначений печаттю глупоти, від цього усвідомлення залишилося б хіба що кинутися в запаморочливу відхлань ненависті до себе. Людський обмін, який у краях Європи ніколи не припинявся, здебільшого був спричинений несприятливими умовами, голодом, релігійними конфліктами; і все ж оце велике переселення, у яке люди вирушали не в пошуках пригод на свою голову, а сподіваючись вирватися зі скрути, в історичній перспективі раз у раз ставало каталізатором духовного, культурного, економічного розвитку. Вигнання

евреїв з Іспанії у XV столітті стало для них, а відтак і для самої Іспанії, катастрофою, натомість для тих країн Європи, куди вони втекли й осіли, – благословенням. Прибульці, хоч і бідні, силкуючись виборсатися зі злиднів, одразу ж починають примножувати й багатство країн, що їх прийняли, і навіть коли вони неосвічені, темні й неотесані, то все ж відкривають суспільству, на узбіччі якого попервах перебувають, нові обшири світової культури. Усім суспільствам потрібна імміграція, і всіх тих, хто від неї відгороджується, всіх без винятку спіткає кара занепаду, тобто якраз те, від чого пропагандисти закритості обіцяють порятунку: національний егоїзм, що, різко обмежуючи права прибульців, удає ніби захищає місцевих, насправді вже в середньостроковій перспективі готує їм самі збитки.

Всі європейські нації брали участь в обміні своїм населенням, зокрема й ті, що так люблять плекати свій виразнонаціоналістичний профіль. Щоправда, є країни, які більше відпускали своїх людей, і такі, яким звичніше, що в них хочуть оселитися чужинці. Італія, скажімо, була класичною країною еміграції, адже цілі села й роди переносила в інші регіони світу, а спричинюване цим з покоління в покоління зменшення людності завдяки високій народжуваності знов перетворювала на надлишок. Однак учорашня країна емігрантів стала сьогодні краєм іммігрантів, бо лежить поблизу узбережжя Албанії та Африки, звідки на своїх смертельно небезпечних човнах вирушають небажані прибульці, що нелегально причаляють до італійських берегів. Багато італійців, у яких, здавалося би, мав бути імунітет проти несприйняття мігрантів, виявляються не менш безпорадно-озлобленими, ніж безліч людей деінде в Європі, які зі страху втікають у ресентимент і ненависть, а від свого безрадісного існування – у втіху від невеличкого погрому. А тимчасом така дітолюбна Італія опинилася на найнижчому за

народжуваністю місці в Європі та потребує, якщо тільки хоче втримати своє населення на стабільному рівні, щорічно кількадесят тисяч прибульців. Пенсійна та страхова статистика в Німеччині обрахувала: аби ця найбагатша країна Європи не збідніла, туди щорічно має прибувати близько 400 000 осіб. Як-не-як, того ж 1994 року, коли в Німеччині подекуди палали притулки для іноземців, звідти у виправданій надії на краще життя виїхало три чверті мільйона німців – на чужину, де вони сподівалися знайти нову батьківщину, а не смерть від займистої суміші. Без припливу людей, не німців за походженням, але які можуть ними стати, Німеччина за сто років повернеться до рівня населення 1620 року, коли пошесті та війни спустошили півкраїни. Чому Німеччина сама собою не може залишатися Німеччиною? Та для цього просто замало німців, а серед тих, що є, надто багато бездітних! Отож, Італія, як і Німеччина, суто навіть з економічних причин потребує іммігрантів, і частину цих прибульців задля власного ж добра змушені будуть проголосити громадянами, хіба що забажають собі національного майбутнього, у якому буде все менше німців та італійців, що житимуть у власній країні заможними пенсіонерами, оточені армією чужоземних офіціантів, медсестер, робітників, працівників готелів і стражів правопорядку.

Століттями внутрішні європейські переселення переміщували людей на схід, і те, що сьогодні колишні країни еміграції стали країнами імміграції, – кумедна іронія історії. А оскільки безпам'ятство є головною чесною рисою європейців, саме там, звідки колись полчищами виїздили люди, сьогодні спогад про це, здається, зовсім згас. Бо, скажімо, в Австрії та Німеччині найнеприхильніше з-поміж усіх європейців, які прагнуть потрапити на Захід, ставляться саме до румунів: у новинах про них майже завжди говорять, послуговуючись груповими

ярликами, як про членів кримінальних банд вимагачів, наркоторговців і вламників. Так ніби румуни носять у собі якийсь ген міграції, що змушує їх, замість працювати вдома, красти по закордонах. Вони стали просто-таки втіленням отих «варварів зі Сходу», чією єдиною метою є – паразитувати на багатстві, створеному іншими. «Чи й справді нашим завданням є переселити половину румунського населення до Австрії?» – запитує преса, і в цьому питанні вже закладена не така вже й невинна відповідь. Тільки все навпаки: не половина румунів перебралася до Австрії, а саме з Австрії та Німеччини століттями лився на схід Румунії невинний людський потік. Вже з XIV століття Валахія та Семигород були останнім пристановищем для багатьох вільнодумців, що тікали туди від німецьких князів та австрійських кліриків. Хто не бажав бути спасеним за фасом свого суверена, тому завжди світили – чи походив з-понад Райну, чи з Верхньої Австрії – землі на окраїнах цивілізації, де можна було безперешкодно сповідувати свої ідеали. Ще блаженної пам'яті побожна цісарева Марія-Терезія висилала небажаних громадян зі швабського Ульма й каринтійських долин до Трансильванії та Воєводини, і ці «лендлери» та «шваби», як їх називали, стали невилучною частиною тамтешньої історії культури. Для безлічі осіб, що не знайшли спільної мови з місцевими зверхниками, або поневірялися десь у бідацьких дільницях міст, свобода Сходу була кличем, а толерантність, у якій жили численні мовні групи та віровизнання, – правдивою обітницею. І було це – якщо подивитися на сукупну славетну історію Європи – не так-то вже й давно, особливо коли взяти до уваги, що в Австрії, Франції чи деінде полюбують з усією національною та церковною помпою вшановувати події, яких тисяча чи там тисяча п'ятсот років тому, найімовірніше, зовсім і не було.

І все ж, як виглядає, усе це надто далеко, щоб додати бо-дай одну грань, один штришок до того усталеного образу, який плекають одне про одного європейські народи.

Ні, видно, тієї брехні про життя нації, якою годують плаксивий народ повсюдно в Європі, не вільно так різко йому відбирати; тож йому й далі втовкмачують, ніби це голод в Африці, війни на Балканах, економічні негаразди у Східній Європі наводнюють чужинцями заможні країни, тобто це скрута іммігрантів, а не наша нагальна потреба в них робить наші кордони такими проникними. Кого нам не потрібно – тому навіть найбільше лихо на світі ніколи не дасть дозволу на постійне перебування в нас. Щоб не дразнити популістів, які ніколи не оминуть нагоди повчити народ ненависті, навіть поінформовані політики в Австрії сором'язливо замовчують самоочевидне: що Австрія, яка завжди була країною одночасно еміграції та імміграції, і далі такою залишається. Тому півмільйона австрійців, що живуть за кордоном, протистоять 550 000 іноземців, які хотіли би жити в Австрії. І це – поза страхами, з якими цю обставину пов'язують одні, й надіями, з якими її бачать інші, – факт. Там, де імміграція необхідна і так чи інак відбувається, найправильніше було б не заперечувати її та не проклинати, а – планувати. І ейфорія тут така сама недоречна, як і паніка. Як не треба через кожного, хто виїхав, впадати в національну розпуку, так само зайве з мультикультурним ентузіазмом відразу ж вважати кращою людиною кожного прибульця. Бо ж і Адольф Айхман був австрійським емігрантом до Аргентини, а один австрійський політик, що успішно перетворив свою недавню виборчу кампанію до віденського магістрату на оргію нищості, у якій цькування іноземців злилося з отуманенням співвітчизників, відгукується на ім'я Павковіч: якби закони, яких він вимагає, вступили в силу вже сто років тому, Господь милував би нас принаймні від нього.

BALKAN БАЛКАНИ

Поняття теж мають свої кар'єри; одну з найцікавіших зробило поняття «Балкани», проте це була стрімка низхідна кар'єра: від географічного окреслення до синоніму варварських умов і відносин. Врешті навіть для самих мешканців Балкан це слово стало лайкою, яку радо застосовують у суперечках із сусідніми національностями, обзиваючи так і відмежовуючись від них. Етимологічно це слово походить із тюркської та означає просто-напросто «гори». Гори ці, втім, особливі: вони простяглися приблизно на 600 кілометрів великою дугою від місця, де річка Тімок впадає в Дунай, – і аж до Чорного моря. Хоча вони рідко сягають висоти понад 2000 м, то все ж – гостро посічені численними долинами – являють око премальовниче видовище. Ще від часів Карла Мая (який, щоправда, ніколи особисто в «Урвищах Балкан» не бував) ці важкопрохідні терени завжди були для європейців Півночі та Заходу обітницею пригод і небезпек – принад і небезпек → чужини. Ці гори спершу дали своє ім'я довколишнім теренам, потім – найбільшому європейському півострову, а вже той, своєю чергою, – незліченній кількості народів, які упродовж тисячоліть там осідали, нероздільно один з одним мішалися, а сьогодні нерідко сповідують якийсь дивовижний культ розрізнення та розмежування, що так само заперечує дійсність, як і зраджує готовність до насильства – культ гаданої → ідентичності.

Небагато знайдеться на світі – і немає більше в Європі – таких теренів, де національна пиха та релігійна нетерпимість розрослися б до такого абсурдного засліплення, бо ж народи ці не тільки з незапам'ятних часів жили поряд, але й нерозривно сплелися. Це шаленство – прагнення створити етнічно однорідні терени, яке скрізь по цілому світі завжди й неминуче призводило до культурного схилку, економічного занепаду, до перетворення на пустелі колишніх різнобарвно квітучих регіонів, тут, на Балканах, увєргло всі етнічні групи у вир війни, депортацій, помсти та помсти за помсту. Навіть на тих теренах, які потрапили під чобіт → націоналізму, психопати етнічних чисток не вельми втішаються своїми діями, бо вже скоро на цих, як гадалося, очищених теренах знов починають проступати історичні верстви асиміляції та сепарації. Отож, аби бути до кінця послідовними, етнічні чистки мусили би дістатися кожного села, кожної вулиці, прийти в кожен дім – щоби врешті люто обернутися і проти себе самого, у якого завжди таки та й знайдеться якась бабуса, прадідусь чи ще якийсь предок, якого слід *post factum* вилучити з власної історії, а значить – видерти частину самого себе.

Те, що сьогодні деспоти й незліченні демагоги прагнуть зруйнувати неповторне розмаїття Балкан, яке всім їхнім народам було незмінною підставою існування, – саме це їм ще сто років тому радили зробити власне ті європейці, яких нині так неймовірно жахають етнічні війни. Бо щойно вчені ретельно зміряли Балкани в географічному та лінгвістичному плані, як тут-таки німецька, австрійська, англійська публіцистика взялася обзивати цим словом не чітко окреслені терени, а незрозумілі, неясні відносини. Все, що здавалося таким диким, як тамтешні краєвиди, і таким безладним, як політичні стосунки, що там панували, негайно проголосили «Балканами», і вже незабаром це слово стало означати все, що було незрозуміле в національному відношенні, неперед-

бачуване в політичному й позначене не гегемонією якоїсь одної державної нації, а балансом багатьох народів.

Балкани – повчали расистські сатиричні часописи в Лондоні та Берліні, – Балкани – це трясовина, з якої аж ніяк не могли постати такі нації панів, як німці чи англійці – нації панів над іншими народностями, спроможні опановувати простір за власною міркою. Чого так презирливо не годні були дошукатися на Балканах пропагандисти вільгельмінізму та імперіалізму, так це народу, який силою своєї містичної субстанції, великої чисельності та наснаженого жадобою влади вождя мав би волю й спроможність накласти свою печать на цілий цей регіон. Відтак вони шукали і не могли дошукатися чогось на кшталт балканської Пруссії, яка змогла б підкорити своїй волі до влади усю цю неапетитну мішанину народів. Тож історія балканських держав у XIX ст. – це також історія великих європейських потуг, які ладні були визнати роль такої потенційної провідної сили, здатної об'єднати цей роздроблений конгломерат народів, то за давньою Болгарією, то за амбітною Сербією. Та оскільки такої майбутньої надпотуги не існувало, просто не могло існувати, та й узагалі вона може з'явитися тільки перед обличчям пожежі, яка запалить увесь цей регіон, то політичні мислителі Європи вже незабаром призначили Балканам іншу роль. Хай тамтешні народи безперешкодно виріжуть один одного, хай стечуть кров'ю в малій війні проти Османської імперії – чогось кращого на думці для цієї частини землі європейці просто не мали. Тож Англія та Австро-Угорщина, Німеччина і Франція взяли собі за звичку вирішувати свої несумісні державні інтереси саме на Балканах, сіючи все нову ненависть серед тамтешніх мешканців, бо одна підтримувала ту державу, якій інша відмовляла в легітимності, одна фаворизувала ту партизанську армію, яку інша поборювала. А на тронах Румунії, чи Болгарії, чи всіх тих країн, чий кордон просто свавільно креслили на європейських конференційних столах, завжди опинялися якісь слухняні

нащадки незліченних князівських родів Європи, які зазвичай навіть не вміли прочитати тронну присягу мовою тієї країни, в яку даною їм небесною і земною владою лише незадовго до того вперше прибули. Іграшкою, нічим іншим були Балкани для великих європейських потуг у грі, яку ті вели одна проти одної, а також за спадок, який їм мала залишити вже століттями смертельно хвора Османська імперія; м'ячем, грати яким було небезпечно, бо ж він міг виявитися начинений порохом, тож якщо вибухне, хай від цього постраждають і ті, що перевели його на своє поле.

«Пороховою бочкою» Європи Балкани нарекли ще 1914 року, і донині вперто тримається легенда, нібито давня Європа монархій, Європа Гогенцоллернів, Габсбургів та Романових розлетілася тому, що один політичний авантюрист на Балканах спричинив потужний вибух. Гарячковий, підштовхуваний великосербськими візіями та підлітковою тугою за мученицькою долею гімназист, що застрелив у Сараєві австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда, хоч жодним чином не заслуговує на ту некрофільську й кічову героїзацію, яку сповідувала Югославія, – але оголосити його палієм, що вкинув у полум'я війни пів-Європи, означало б нечувано переоцінити його спроможності та звинуватити м'яч за гру, затіяну на Балканах іншими, незрівнянно могутнішими гравцями. Та не тільки в Першій – віднедавна Балкани, виявляється, винні вже й у Другій світовій війні. Ось відомий американський репортер Роберт Д. Каплан у своїй вельми читаній книжці «Привиди Балкан» цілковито поважно твердить, що «нацизм – балканського походження. Нічліжки Відня, що лежить, як відомо, на межі слов'янського світу, були розсадниками етнічних ресентиментів. Саме тут Гітлер таким заразним чином навчився ненавидіти». Насправді тодішні віденські притулки були перенаселені зовсім не вирваними з корінням балканцями, а галицькими євреями та нанесеними повенями лих з усієї Дунайської монархії особами. Однак дух, з якого притулки для найубогіших оголошують розплідни-

ками нацизму, і справді доволі моторошний: для нього в расизм винен не расист, а біженець, робочий емігрант, чужинець, чия присутність й вигляду расист просто не може знести, не підпавши під нестримне бажання винищувати, вибивати, випалювати.

Двічі в історії Балкани були тривалий час політично об'єднані. Вперше, коли внаслідок занепаду Римської імперії сформувалася Східна Римська імперія – Візантія; і вдруге, коли внаслідок краху візантійського союзу держав, починаючи від XIV ст., на Балкани поширилась нова потуга завбільшки з цілий континент – Османська імперія. Натомість безліч спроб політично об'єднати Балкани не зовнішніми силами, а зосередини, із самих Балкан, зазнавали поразки через племінні протистояння, егоїзм місцевих деспотів, непомірні амбіції нових і нових влад, провалювалися внаслідок суперечок регіональних потуг чи конфліктів між зовнішніми великими державами. Небагато спроб зайшло так далеко, як об'єднавчі зусилля Стефана Душана, якого 1346 року коронували на «царя сербів і греків» і чия так важко утверджуване царство розпалося відразу ж за його наступників через феодальні міжусобиці, поділи, протиборства діадхів тощо. Державний світ залишався непевним, кордони постійно пересувалися, мрії гарячково металися то на південь, де Греція не хотіла миритися з тим, аби її зараховували до балканських держав, то на схід, де вабила гадана правитчизна всіх слов'ян – панславізм під російським омофором; і з кожним шматочком, відвойованим в Османській імперії, яка впродовж усього XIX ст. потроху відступала, витіснявана з Європи, здавалося, проступають контури нового балканського царства. Однак ні болгари, ні серби, чи навіть валахи з албанцями не спромоглися стати балканським Г'ємонтом, та й народів, яких вони мали би повести за собою, було на десятки більше, ніж їх виявилось в роздрібненій Італії. Чим ближчим видавалось об'єднання, тим більше воно віддалялося, коли ідеї, що у XVIII ст. охопили Захід, дійшли до Балкан. Тобто в регіон, для якого уявлення про те, що кожна → нація неодмінно

потребує власної держави, а природним устроєм світу є система національних держав, неадекватне аж до цілковитої втрати почуття реальності. У самій лише Народній Республіці Югославія 1960 року нараховували п'ятнадцять етнічних груп, а в Румунії – цілих дев'ятнадцять. Кавказ, положений ще далі на схід, ця колиска людства та Європи, Кавказ із його сотнями народностей часопис *Newsweek* недавно взагалі назвав «етнічним кошмаром».

Кошмар? Якщо кожна з цих народностей орієнтуватиметься на західноєвропейську модель національної держави, піддавшись хибному переконанню, нібито всім приниженням і поневірянням прийде кінець, щойно для власної спільноти, і тільки для неї, буде створена власна держава – для кожної нації, кожної меншини, кожного племені, кожної групи, які відчують власну, священну для них → ідентичність, – тоді етнічно переплетені терени й справді приречені обернутися суцільним і безконечним кошмаром. Та чи справді так мусить бути? Чи й справді народи завжди прагнули відмежуватися, і неже немає життя поза національною державністю? Такими ж давніми, як апетит більших племен поглинути сусідні, як прагнення могутніх князів через загарбницькі війни заволодіти країнами слабших володарів, є і спроби створити на Балканах конфедерацію, яка би шанувала історично спадкові права різних спільнот і водночас не загрузла у вимушеному партикуляризмі місцевих зверхників. Невже й справді держави, де живуть люди різних національностей, завжди й за необхідністю – «тюрма народів», як то відчували слов'янські націоналісти в останні роки Дунайської монархії?

Цей войовничий образ, що подає народи у спільному союзі держав заточеними, мов у в'язниці, – в останні роки він повернувся; його прикликали ще перед початком кривавого розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія: у наукових статтях професорів, які допомагали накликати цю велику розпадницьку війну, в незліченних промовах успішних політиків, які вміло здобували популярність, розпалю-

ючи найнищівніші інстинкти своїх слухачів. Чи була Дунайська монархія тюрмою народів? Чи була нею → Югославія Тіто? Це питання. А те, що маси людей вдалося вирвати із суспільної апатії, пообіцявши їм свободу, заможність, гідність, щойно цю гадану чи галюциновану тюрму народів буде зруйновано – це в кожному разі було відповіддю на нього. І заки націоналістично розпалені політики сербської частини федерації шукали спасіння в тому, аби зосередити підточити надзвичайно ретельно збалансовану систему югославського державного управління, так що врешті-решт дістали змогу майоризувати у федеральних органах будь-яке рішення, націоналісти, рясно представлені в інших частинах федерації, шукали порятунку у відмежуванні та від'єднанні, якомога швидше й будь-якою ціною. Жорстокість, з якою вони розправилися один з одним, була безпримірною, натомість візирець, за яким усе це відбувалося, – давно випробуваним. Хай там як, але розпад завжди був кінцем об'єднання, і саме синонімом розпаду стали сьогоднішні Балкани, як і того, що все може обернутися жахіттям – і це єдине, що з певністю по цьому приходиться.

Однак цей розпад зовсім не мусив бути таким жахливим. Адже він міг би вивільнити сили, що перед тим марнувалися в прив'язаності не до того об'єкта. Блаженне щастя зятості, яке ненадовго забувало уздовж таких жаданих і нарешті зведених кордонів, зрештою, теж неспроможне задовільнити надовго. А той фанатизм вузькості, що наразі бушує в новостворених державках, дуже скоро зітретися об ту-таки вузькість. Як не конечно жаданою утопією має бути велике моцарство, що об'єднує багато народів, так і маленька держава, розпад моцарства на дрібні єдності сам собою ще не є прокляттям, від якого слід панічно втікати. Партійні вожді колишньої Народної Республіки Болгарія після 1945 року неодноразово домогалися, аби їхню країну, тисячолітню Болгарію, прийняли до державного об'єднання Радянського Союзу, де б вона

благополучно розчинилася в батьківщині всіх трудящих. Те, що імперія безлічі радянських народів не збільшилася за рахунок цієї країни разом з її меншинами, не стало для людей великим лихом. І навпаки: повторне роз'єднання народів Югославії після 75 років спроб жити у спільній державі не конче мусило обернутися катастрофою, бо ж «роз'єднатися» – могло просто означати роз'єднати все те, що стосується спільної державності, але не економічного обміну, культурної комунікації чи понадкордонних родинних зв'язків.

Фатально те, що всі спроби створити на Балканах великодержавні утворення Балканам жорстоко накидали найбільші імперії свого часу, натомість усі спроби досягти якогось понаднаціонального устрою власними силами вони завжди зривали. Отож, історичним досвідом – поряд із поразкою – тут залишається страх, що під чужим пануванням, в оточенні ворожих сил власний етнос просто зникне. Цей історично закріплений і далеко небезпідставний страх сгачнув сьогодні розмірів параної, що постійно штовхає до превентивної війни за власне виживання.

Феномен, коли презирливі окреслення, понавигадувані панамі з багатих країн, щоб обзивати нижчих, на їхнє переконання, рабів із Півдня, пізніше підхопили й почали застосовувати до себе самі учорашні поневолені, відомий з інших колишніх колоній. Він свідчить про рівень культурного спустошення, залишеного колонізатором, оскільки це його масштаби й далі живуть у головах та серцях людей, які назовні спромоглися від них звільнитися. Презирство не зникає разом з учорашнім паном: поряд із віллами, у яких зазвичай миттю оселяється нова номенклатура, це, мабуть, єдине, що він по собі залишає.

Балкани, властиво, не були колонією, хоч раз по раз і ставали впродовж своєї історії полем битви, на якому європейські та світові пани вирішували свої конфлікти, стратегічні розбіжності й вели релігійні війни. Проте, як і в колоніях, багато меш-

канців Балкан перейняли те презирство, з яким про них говорять у світі. У романі «Слоаса Махіма» молодого белградського автора Владіміра Арсенієвіча багато мовиться про бруд; та коли цей розгніваний серб хоче дати зрозуміти, що йдеться про особливо брудний бруд, він послуговується виразом «балканський бруд». В есеях загребської інтелектуалки Дубравки Угрешич, яка ставиться до хорватського націоналізму принаймні так само критично, як Арсенієвіч до сербського, поняття «мачо» посилюється ще більше, стаючи «балканським мачо», тотожним гвалтівникові й убивці. У мовному вжитку письменника Драго Янчара, якого справді важко запідозрити у словенському прагненні зверхності, теж можна знайти відповідні епітети, чи то мова про «балканську корчму», чи щось інше – вони завжди вказують на те, що йдеться про річ чи явище винятково нищого пошибу. Нарешті у творах албанських авторів надibuємо вже майже стереотипне нарікання, що гордий народ албанців, за походженням і мовою який завгодно, тільки не слов'янський, без власної провини закинуло долею в море народностей Балкан – у небезпечну близькість до балканських деспотів та їхніх кровожерних підданців. Отож, «Балкани» повернулися вже як лайливе слово на самі Балкани, а серед балканських народів спалахнула жорстка суперечка, хто з них ще належить до Балкан, тобто безнадійно втрачений, а кому вже вдалося вирватися з цього бруду, цієї корупції, ненависті Балкан, і він уже може зараховувати себе до Європи, тобто до цивілізації. Отак вони й поливають лайками одне одного і самих себе за те, що походять із Балкан і сидять у цьому балканському багні. Однак для найвзірцевіших усе-таки в кінці тунелю мерехтить світло надії на виправдальний вирок перед судом європейської культури. У день, коли по довгих перемовинах Словенія нарешті отримала право подати офіційний запит на вступ до Європейського Союзу, преса в сусідній Італії проголосила: «Словенія розпрощалася з Балканами. Відсьогодні італійці також мають право купувати землю в Словенії».

ЇОВНУКІ

ЧОВНИКИ (українське)

Човники – це не мореплавці, хоча Україна – морська держава, і старий советський Чорноморський флот іржавіє в українській Одесі. Човен – це простенький плавучий засіб, без особливих судноплавних вивертів, просто щось, чим можна пересуватися по воді. А човниками початково називали тих, хто таким човном володів або вмів кермувати, сьогодні натомість – це величезна кількість маленьких людей, які не хочуть піти на дно бурхливого моря східноєвропейського капіталізму, от і доводиться їм самим стати човниками. Кожен божий день десятки тисяч їх вирушають з України в напрямку західних кордонів з Польщею та Словаччиною, щоби, перетнувши їх, пуститися на закупи. Все, що вони придбають там на гуртівнях – джинси та радіоприймачі, годинники та комп’ютерні ігри, харчі та ліки, – ці живі човни везуть назад на батьківщину, де тут-таки виставляють на продаж на базарах і вулицях задля мізерного прибутку. Все, що не продасться, знов пакують у великі дорожні торбегі та везуть уже в північному напрямку, до Білорусі, чи південному – до Молдови. Життя такого амбулаторного роздрібного торговця, чий терени поширюються на шість-сім європейських трас, нелегке: аби пробитися в цій сфері, потрібно неабиякої витривалості, здатності зносити страждання та винахідливості. І не один інженер глибокого буріння, викладач

латини чи музейний працівник, що таким чином прагнув закріпитися на капіталістичному поприщі, був дослівно вибитий з поля конкурентами жорсткішою вдачі. Та справжній, пробивний човник тримається на плаву, цей підприємець, що продає речі, які на Заході вважають непродавальними, і купує речі, які на Сході вважають недосяжними. Постачання цілої Східної Європи здійснюють не так міжнародні торговельні мережі, що давним-давно повідкривали свої філії в усіх метрополіях, як оці юрми мандрівних торговців, що в неймовірно проіржавілих машинах, по розбитих дорогах, у зятятому стоянні перед опущеними прикордонними шлагбаумами витворюють щось на кшталт спільного східноєвропейського ринку. При цьому рух товарів відбувається через кілька → границь, протореними маршрутами, що нерідко дивовижно збігаються з давніми, давно забутими торговельними шляхами: один із найважливіших пролягає через українські Чернівці, через цілу Румунію аж до Стамбула та несе товари з трьох регіонів світу: Європи, Азії та Аравії.

Хтось колись назвав цю стадію економічного розвитку «розкладачковим капіталізмом», бо прилавком у ньому найчастіше слугує розкладачка, на якій власне й розкладають усі ті багатства, які треба продати. Влучним є також означення «кіосковий капіталізм», бо цей мандрівний торговець, що після вдалого закупівельного турне спочиває біля свого прилавку, прагне осілого місця підприємництва, власного кіоску, яких поміж Польщею та Молдовою вже сотні тисяч. У Варшаві приблизно п'ять тисяч таких дрібних торговців об'єдналися, щоб винайняти великий спортивний стадіон, навколо якого розбили цілі вулиці своїх кіосків. Причому в цьому позірному хаосі панує суворий порядок, так що між в'єтнамським кварталом з усією його завулковою гастрономією та білоруською

дільницею, чи польським мікрорайоном і без занесення до кадастрової книги не доходить до бійок за територію.

Те, що тут купують, поволі просякає далі й далі на Схід, приносячи кожному наступному перекупнику все менше й менше прибутку, так що, дивлячись з України, поляки здаються справдешніми капіталістами західного покрою, зате з Казахстану вже Україна виглядає неабиякою економічною потугою. Ця дрібна торгівля гігантського розмаху слідує, з одного боку, найелементарнішим законам обміну, з іншого ж, має геть неймовірні наслідки. Бо нерідко ця циркуляція товарів вертається до вихідної точки, де той самий товар продається дешевше, ніж він був свого часу куплений, і все ж на цьому довгому шляху невпинної втрати вартості приносить кількакратний прибуток. Таким чином, на Мексикопляці у Відні чи берлінському Польському базарі – цих важливих західних зовнішніх представництвах східноєвропейського колообігу – знову виринають різницькі ножі й ліхтарики, колись тут куплені, а тепер, після подорожі сімома країнами, вони коштують тут дешевше, ніж свого часу були придбані. Збитки через різницю в ціні між першою закупівлею й останнім продажем – то найдивовижніша маржа європейської економіки.

A
B
C
D
E
F
G

DISSIDENT ДИСИДЕНТ

Деякі слова втішаються популярністю лише недовгий час, щоб потім надовго канути в загатники історії. Одним із таких слів, яке в часи моєї молодості було в кожного на устах, а сьогодні припадає порохом на складах віджиганих переворотів, є «істеблїшмент». Колись воно означало для нас спільноту куплених людців – корисних пристосуванців, некритичних лояльних громадян, яких пригодувала держава й політична система, і які за це вислужуються перед нею. Словом: «істеблїшмент» репрезентував усе, що молодій людині, котра стреміла до високих ідеалів у власному помешканні, видавалося гідним зневаги. Так само часто, як про істеблїшмент, що його творила забезпечена еліта Заходу, мовилось і про дисидентів, які становили переслідувану контреліту Сходу. Хоча вони дієво втручалися в новітню європейську історію та добре знали на крамольному викритті державної релігії реального соціалізму, проте дисиденти, цей відважний загін громадянського самозахисту, сьогодні вже майже забуті.

Уперше ж про них згадано у «Варшавському мирі» 1573 року, де *Pax dissidentium* окреслює їх як групу християн, що вільні шукати і славити свого бога поза католицькою церквою. Пізніше, довкілним шляхом через Англію, «дисидентами» стали ті, хто бажав бути поза спільнотою

і почувати свою приналежність до незіпсутої родини борців-одинаків та нонконформістів.

Новітня історія дисидентства перебралася на Схід, де вона перейшла героїчну, реально-політичну і меланхолійну фази, яким відповідають такі дисидентські чесноти, як незламність, тверезий глузд і зажура. Незламність була екзистенційною, бо ж наскільки мало було треба, аби ненароком порушити примусовий лад, який регламентував життя в державах реального соціалізму Східного блоку, настільки ж багато відваги й гордості потрібно було, аби не злитися швиденько, злякавшись зіткнення з владою, з лавами тих, що були поза підозрою. Як-не-як, а, скажімо, для чеського історика було нелегко обстоювати критиковану партією наукову точку зору і за це, замість ранішніх лекцій в університетській аудиторії та пообідніх досліджень в архіві, цілими днями поневірятися, миючи вікна, знаючи, що твоїм дітям шлях до університету заказаний, і зазнавати постійних дрібних знущань, у достатку наготованих режимом для таких, як він.

Отож, навіть коли хтось ставав дисидентом ненароком, то все ж, аби залишитися ним, мусив щодня протистояти спокусам, які могли б йому та його рідним зробити життя трохи приємнішим. Навряд чи хтось, обираючи професію, вибирав дисидентство; більшість з тих, які одного дня просто опинилися серед дисидентів, прийшли туди з академічних інституцій, де в якийсь момент уже не могли підганяти свої дослідження під наперед задані результати, або були колишніми функціонерами, що у своїх реформаторських потугах розбилися об непохитні традиції своїх партій. Викинутим з академічного середовища та вигнаним функціонерам товаришували здебільшого митці, котрим ставав закоротким повідок, на якому їх вигулювали і довжину якого щоразу по-новому визначали чергові

партійні з'їзди. Загалом їх ніколи не було багато, тих, які виправдано носили статус дисидента. Та небезпідставно всі вони, ці розпорошені, витіснені в ізоляцію дисиденти, відчували себе виразниками всього суспільства, інтересами якого держава так брутально нехтувала. Там, де держава привласнила собі суспільство, там носіями суспільства ставали саме ті нечисленні, яких держава відкидала.

Тож діяти на благо суспільства, коли шлях до дієвості в межах регламентованого державою життя залишався закритим, – саме цей патос осявав часто трагічні життєписи дисидентів і дозволяв їм іти своїм нелегким шляхом, не боячись поразки. Єднало дисидентів, окрім непохитної ворожості до режиму і складної особистої ситуації, загалом небагато. Те, за що вони боролися кожен зокрема, було скероване проти «тут і тепер», тим паче що ідеї, які виходили поза межі такого необхідного самозахисту, не мали особливих перспектив на втілення в найближчому майбутньому, тобто за їхнього життя. І все ж: сама думка про те, що між державою та суспільством з'яє суперечність, ба, що суспільство через цю безкомпромісну критику державної влади може усвідомити свої інтереси, могла б зародитися й на Заході, не тільки на Сході. Проте перевідкриття цього давнього європейського єретичного вчення, яке не бажає примиряти владу й людей, залишилося дивним чином ізольованим феноменом. Самі дисиденти вдавалися до цього єретичного вчення тільки для того, аби застосувати його проти умов життя на Сході та, щойно ті змінилися, тут же про нього забули. Натомість на Заході, незважаючи на те, що дисиденти тут були у великій пошані й відігравали, навіть мимоволі, значну роль у медійному протистоянні систем, чомусь ніхто на цьому континенті в кризовому становищі майже не додумався до ідеї, що невдоволені

Заходу теж чогось можуть навчитися в цих бунтівників Сходу.

Та по героїчних літах нескореності на дисидентів звалилися короткі місяці, коли вони дістали нагоду випробувати свої ідеї в реальності, суспільство сподівалося, що вони не тільки аналізуватимуть, відкидатимуть, розкладатимуть осоружну й зіпсовану владу, але й, можливо, зведуть на її руїнах якусь нову, кращу. Призвичаєні брати владу на глузи, деякі дисиденти виявили застрашливий талант примирятися з нею – звісно ж, не з конкретною вчорашньою, корумпованою владою, а, так би мовити, із самим принципом влади, з доброю, благословенною, начебто створеною для людей владою, тою, яку сьогодні кують у вогні пристрасного піднесення, а вже завтра вона холоне й твердне. Саме це спокусило деяких умілих саботажників старого ладу відчувати себе будівничими нового. І вони виступили на національну сцену, відсунувши на задній план розум критики, уособленням якої досі були, на користь компетентності, з якою обіцяли здійснювати успішну реальну політику. Саме ті, які цілому світові дали урок, що реальна політика наскрізь сюрреальна, і оте, начебто нереалістичне й не від світу цього, здатне відвернути лихо, – саме вони дивовижно швидко зжилися з переконанням, що й свобода має свої примуси, а демократія теж може породжувати відчуження. Критики мілітаризму стали верховними головнокомандувачами військ, які, подібно до легендарного в часи свого дисидентства і вельми сумнівної слави партійного політика Янеза Янші, їздять цілим світом, домагаючись озброєння своєї армії, у цьому випадку словенської, найновішими військовими технологіями. А деякі жертви державного стеження, теперішні бюрократи, кують свою нову кар'єру, намагаючись охопити та поліпшити моральний стан суспільства за допомогою картотек...

Так, напевно військо і служба безпеки, які, звісно ж, розуміють себе як армію вільних народів і таємну службу демократичних держав, необхідні; можливо, все це є реально-політичною необхідністю – але що за іронія історії, яка задля реальної політики потребує і приборкує цих вільнодумців! Яке неймовірне марнування, коли ці несхитні вгинаються під ярмом рутинної політики, позбавляючи суспільство надлишків своєї революції! Аби дійти до такого, дисидентів не конче було десятиліттями зазнавати знущань; з таким самим успіхом на це спромігся б і перший-ліпший кон'юнктурник, який у реальному соціалізмі навчився всього, що потрібно, аби й при капіталізмі бути затребуваним, як і всі корисні пристосуванці. Важить не те, скільки письменників сидить у парламенті, а що вони там роблять. Нас має цікавити не те, скільки вчорашніх дисидентів сьогодні стали міністрами, а чим вони різняться від тих міністрів і державних секретарів, яких привела на цю посаду інша біографія. В угорському парламенті кожна фракція може похизуватися своїми дисидентами; за винятком президента Арпада Ґонца, який відважно намагався перешкодити, аби суспільні інституції – як-от радіо – відразу були приватизовані номенклатурою новобогатків і старих спритників-управлінців, ці дисиденти щось мало вирізняються своїми дисидентськими рішеннями. Якось малопомітно, що вони – незалежні уми, звиклі не приймати беззастережно генеральну лінію, а виборювати власне бачення. Міклош Ґарасті, який так блискуче вмів аналізувати державний соціалізм, сьогодні як ліберал веде малооригінальні битви за урбанну Угорщину, що бездоганно інтегрується в Західну Європу. Тоді як його побратим по перу, Іштван Чурка, як речник націоналістів так упивається шумким пійлом мітичного

угорства, що в риторичному чаді свого розгнужданого антисемітизму регулярно падає з вітчизняного коня, цей гордий нащадок мадярських вершників. Де б дисиденти не влилися в політичний клас, вони неприпустимо рідко вивищуються своїми колишніми чеснотами, зазвичай їх уже навіть неможливо відрізнити – таких самих дурних і спритних – від їхніх партайгеноссе. Шкода чи ні, але так є, коли відбувається те, для чого вже прийнялося колись суто психіатричне поняття – «нормалізація».

Що таки шкода, твердять принаймні ті дисиденти, які не повернулися до реальної політики і не погодилися відійти на постійний чи тимчасовий спочинок з почесним званням дисидента *honoris causa*. Стеження з боку таємних служб, які переслідували їх колись на кожному кроці, сьогодні декотрим з них постає вже не в такому аж непривабливому світлі. Адже стеження, звісно, також є формою визнання, а такими цілковито незначущими, як тепер, у часи, коли державний апарат пускав по їхніх слідах своїх кровожерних псів, вони себе не відчували. Можливо, інтелектуал, який сьогодні вже не має права вважати себе представником пригнобленого класу, розколотого суспільства чи переслідуваної істини й поготів, відчуває навіть тугу за тими часами, коли все, що він писав, було достатньо важливе, аби його піддавали експертизі, цензурували й забороняли. Туга ця, звісно, оманлива, бо жалю заслуговує не та диктатура посередніх функціонерів і ревних захисників держави, а радше той надмір революційної сили, що тепер став незатребуваний, спротив насиллю партії та бюрократії, що згас сьогодні, розчинився в незмірно складніших явищах панування, аби могли розгнівати дисидентів, та й не тільки їх. Як легко, майже ненароком можна було стати дисидентом у диктатурі однієї комуністичної партії – і наскільки важко сьогодні

розгорнути якусь змістовну опозицію диктатурі одного економічного принципу. І якщо колись у часи, коли партія привласнила собі державу, ще було суспільство, представляти яке чулися покликаними дисиденти, то сьогоднішнє суспільство внаслідок реального економізму так безнадійно пошматоване й відчужене, що його вже не годна репрезентувати жодна особа, жодна група. Отож і озираються дисиденти на роки несхитності й місяці реальної політики, а в їхній перемозі чається поразка. Це їхній час меланхолії, яка поступово переростає в банальну озлобленість.

Пам'ятник невідомому дисиденту зображає чоловіка з тонкими устами. Забудькуватий той, хто, стоячи перед ним, скаже: усе було намарно; ниций, хто вирішить, ніби цього вже досить.

**EURO-
ЄВРО-**

Коли у Відні ще панували старі добрі часи, та де, зовсім вони не панували, адже були власне добрі та з прихильним усміхом справували своє лагідне керівництво, а шарм був єдиною брутальністю, на яку вони спробагалися, а затишок – їхнім найгіршим злочином; отож, у ті давні добрі часи, коли всі дні були суцільною недільною прогулянкою і невпинною оперетою, і тільки для цеглярів на Вінерберзі небо ще не цілком було завішане печеними курами, бо замість платні вони діставали бляшки, що їх решта світу теж мала тільки за бляшки й не більше, і відтак ці цеглярі були змушені ціле життя проводити на виробничому терені – єдиному місці, де ці тяжко зароблені бляшки могли обміняти на їжу у виробничій кухні; отож, у ті старі добрі часи, коли Відень ще був Віднем, а добрий цісар невтомно чепів над паперами, було багацько речей розкішних, а коли вони вдавалися ще розкішнішими, їм складали найвищу помисленну мовну шану: так, цісарською називали погоду, коли на небі не було ані хмаринки, і м'ясо було цісарським, коли воно смакувало неперевершено, і вино, яке так прекрасно п'янило, теж звалося цісарським, і навіть коли в кухні залишалися рештки – шмаррн, то в цьому цісарському граді вони перетворювалися на цісарський делікатес – кайзершмаррн. Однак найдоглибніше ці давні добрі часи символізувала таки

«царська ложа», бо кожен театр і театрик у цій безмежно розлогій монархії з усіма її віддаленими провінціями, запилюженими містечками і славетними, великими, невеликими, маленькими й геть крихітними, зовсім не знаними театриками завжди, на всіх виставах, постійно тримав наготові царську ложу. Ложу, що стояла наготові на випадок приїзду царя, який ніколи не приїздив, але завжди міг приїхати. Ніщо не віддає істоти цієї монархії з її блиском метрополії та неспокійними окраїнами, її казковою протяглістю та бюрократичним серцем влучніше за цю царську ложу, що постійно була порожня і в якій найясніший пан, навіть перебуваючи за сотні кілометрів, все одно був неодмінно присутній: порожнє місце як символ єдності, відсутність як доказ постійної присутності.

Позаяк «царська погода» за означенням може бути метеорологічним феноменом тільки в монарші часи, як і «царське м'ясо» вкупі з «царським вином» мають своє певне авторитарне обмеження, то речі, вирізані з маси звичних і буденних явищ цією назвою, були, ясна річ, лімітовані. Адже «царське» мало гарантувати, що тут ідеться не про щось посполите, яке зустрінеш у масовому виробництві. Тож нині ці давні царські слова можуть жити хіба що в демократично згрупованій, ба навіть пародійній формі, тим часом коли наша мова фаворизує вже інші звороти. Прикладку «євро-», що стоїть на початку слова і за якою може йти що завгодно, знаходимо в незліченних поєднаннях, які, разом узяті, показують, що часи щасливо перетворилися на демократичні. Бо ж «євро» засадничо надається до плюралістичного мовного застосування. Годі уявити, щоби означення «царський» допускало поширення і на свою протилежність: скажімо, щоб «царському вину» протиставляли «царську сивуху», або ж коли «царська погода» над-

то вже довго змушувала на себе чекати, так зневажливо називали недобру погоду, таку паскудну, що тільки «царською» її й можна було назвати. Ні, те, на що здатне «євро», у царя заборонялося само собою, тому нам годі уявити собі монархічну версію такої пари антонімів, як «єврооптимізм» і «євроскепсис».

Тим часом з єврооптимізмом і європесимізмом справа така, що разом із ростом Європи ростуть і оптимізм та песимізм щодо неї, так що скоро ці вирази кожні пару днів означатимуть щось нове. Коли єврооптимізм був іще юним, він означав радісне очікування, пов'язане з Європою в її привабливому варіанті Європейського Союзу, радісне сподівання, що й ми незабаром долучимося до цього економічно потужного утворення. Так дослідники громадської думки діагностували єврооптимізм в австрійців, доки більшість із них ще були переконані, що Європейський Союз принесе їм більше дешевих товарів у сусідньому супермаркеті. Європесимізм, натомість, допав їх, щойно замірило передчуття, що навіть зі збільшенням кількості дешевих товарів споживаче щастя крихке, коли його більше не можна собі дозволити.

Та в мові на місце радісного очікування прийшло не фрустроване розчарування, а сексуальне збудження з подальшим його спадом. Тож коли сьогодні дослідження сповіщають про «єврохоть» (*Eurolust*), то це майже завжди означає статистичні дані про сексуальну поведінку європейців, а затим діагностована «євронехоть» (*Eurofrust*) демонструє нам, що поведінка ця не конче вирізняється надмірною пристрасністю. Можливо, це пов'язано з тим, що і з «євросвіжістю» та «єврофітнесом» справи нерідко виглядають не найкращим чином. Від шампуню, який обіцяє «євросвіжість» і який в Австрії можна втулити хіба що голомозим зі значними вадами зору,

в інших країнах, де «єврохіть» ще й досі (або вже знову) палає, покупці можуть цілком сподіватися отримати бажане. «Єврофітнес», знову ж таки, як необхідний рівень самопочуття спочатку вихваляли хіба що кілька вельми сумнівних масажних салонів та фітнес-центрів. Однак з практично-життєвої сфери, де «єврокондицію» кожен міг вправляти самостійно на власний розсуд, вона швидко перекочувала в бюрократичну царину, де її суворо контролюють інші: макроекономісти, яким її бракує, приписують радикальну терапію, аби в щасливому кінці держава знов набула достатньої «єврокондиції», коли безробіття серед її населення не перевищує певної позначки. Євротренд, до якого пасує слово «євроневезіння», вигадане розчарованими спортивними коментаторами, коли на Олімпійських іграх у Лос-Анджелесі об'єднані азійсько-африкансько-американські бігуни, стрибунки, металіники та важкоатлети забрали з-під носа європейців надто багато медалей.

Давно минули ті часи, коли цісареві навіть не доводилося ходити до театру, аби все одно бути там видимо присутнім, – сьогодні, натомість, ми, безперервно присутні, знаємо: куди б нас не занесло, ніде ми не залишимо по собі ніякого сліду. На кожному вокзалі розлогої імперії Європейського Союзу з його незчисленними провінціями, осяйними метрополіями й запилженими містечками обов'язково знайдеться позначена неоновим вивіскою споруда, що інколи сяє, ніби велика операційна зала, і тим так неймовірно недоречно виділяється з довкілля, а десь, навпаки, воно заковтує її, моментально вбираючи в навколишній ансамбль зужитості. Ніхто не зможе сказати, у чому таємниця цього місця, яке є всюди й у дивній атопії якого ми відразу губимося. Нічого з того, що ми там робимо, не залишається в нашій пам'яті, нічого,

що ми зробили, не залишиться в пам'яті цього місця. Можливо, це саме те, чого ми шукаємо, певні, що там не знайдеш нічого, крім фастфудівської перекуси, яку ми притомом і засоромлено поглинаємо. Бо «євроснек», можливо, і справді не має іншої таємниці, крім тої, що він є не-місцем, яке довільно розмножується, не допускаючи перебування в ньому й не даруючи нам жодної історії.

FREMDE

ЧУЖИНА/ЧУЖИНЦІ

У німецькій мові немає різниці між «чужинцями» – Fremde, – коли вони вжиті в неозначеній граматичній множині, і «чужиною» – die Fremde, – на яку когось може тягнути або закинути доля. Обидва ці слова звучать однаково – Fremde. З такої словесної збіжності знаменитий німецький комік Карл Валентин зумів викресати іскру свого відомого каламбуру: «чужинець чужий тільки на чужині» (*Fremd ist der Fremde nur in der Fremde*). Втім, австрійський письменник Теодор Крамер, який 1939 року, рятуючи своє життя, подався на вбогий англійський екзиль, коли 1957 року повернувся в Австрію помирати, гірко на це заперечив: «Щойно на батьківщині я по-справжньому чужий». Неможливість розрізнити в мові «чужину» і «чужинця» – особливість німецької, з якою можуть зрівнятися небагато інших мов, бо ж навіть у шведській, аби не вийти поза межі германської мовної родини, з її «främling» і «frammande land», чи нідерландській з її «vreemdling» і «vreemde» легше розрізнити, про яку саме чужість ідеться. Отож, хто думає і живе по-німецьки, тому часто доведеться почуватися у світі чужим, бо ж у своїй мові він невпинно наштовхується на ту чи іншу чужість, і коли йому щось здається ще чужішим від чужого, він називає це «ди-ко-чужим» – wildfremd – словом, перекласти яке нелегко

і яке ніби натякає, що не тільки чужина дика, але й чужинці – дикуни.

А хто ж такі ці чужинці? Коли їхати зальцбурзьким краєм, ще донедавна перед кожним другим будинком, насмерть відремонтованим за допомогою кабального кредиту, майорів прапорець, на якому тріпотіло слово *Fremdenzimmer* – «кімнати для чужинців». Тільки в останні роки ці прапорці вийшли з ужитку, бо ж «кімнати для чужинців» пропонують відпочивальникам, які приїзять сюди у відпустку і спроможні за кілька ночей у такій кімнаті викласти кругленьку суму. А хто достатньо заможний, аби дозволити собі «кімнату для чужинців» у Зальцбурзі, той не може бути чужинцем, бо сьогодні чужинця визначають власне за тим, що він або явно вбогий, або ж його можна запідозрити у вбогості, себто він поселяється в наших готелях не за свої кошти, а за наші гроші веде свій паразитарний спосіб життя.

Як недостатньо походити з чужини, аби бути чужинцем, так само й ніхто не застрахований від того, аби не скотитися до статусу чужинця навіть там, де народився і зростав. Коли 1995 року четверо ромів (→ народ скитальців) з Оберварта, де їхні родини осіло жили поколіннями, стали жертвами терористичної атаки, один добросердний австрієць висловив мені своє обурення цим злочином словами, що мали на меті встановити справедливість: не вільно, мовляв, у культурній державі так обходитися з іноземцями. Те, що він сприймав ромів як іноземців на власній землі, пов'язано, звісно, з хибним переконанням, буцімто роми – мандрівний народ, що живе собі згідно зі своїм кочовим інстинктом; однак ще більшою мірою – з тим, що ми вважаємо їх жебраками й одержувачами соціальної допомоги, тобто бідними, а отже, для нас, не бідних і не злочинців, цілковито чужими,

і вони залишатимуться чужинцями, як довго вони б не жили на околицях наших міст чи й просто серед нас. Звісно, ще й досі при ідентифікації людини як чужинця важать такі речі, як зовнішній вигляд, колір шкіри, одяг, поведінка, проте всі ці ознаки вже не згущуються в образ чужинця безпосередньо, а лише остільки, оскільки вони часто супроводжують бідність, яка щойно й породжує справжню чужість. Якийсь час тому всесвітньо відомому чорношкірому співакові Гаррі Белафонте після його тріумфального концерту заборонили вступ до однієї дискотеки в Лінці. Під час скандалу, що негайно розгорівся, згіршений власник дискотеки, відбиваючись від підозри в расизмі, рішуче заявив: він просто не міг знати, що у випадку цього «негра» йдеться про Гаррі Белафонте. Ніколи й нізащо він, у чийй дискотеці цілі ночі безперервно лунає музика чорних композиторів, співаків, музикантів, не заборонив би вступ до своєї дискотеки через колір шкіри. Белафонте не впустили на дискотеку – як потім оголосили, помилково, і негайно виправили ситуацію – не тому, що він негр, а тому, що нашому законослухняному, вільному від упереджень власнику дискотеки негр у газеті й на вулиці зустрічається саме в постаті біженця, шукача притулку, в найкращому випадку – не надто заможного африканського студента. Якщо ж у негра є гроші, що в наші часи теж нерідко трапляється, расистські упередження на нього не поширюються, і він користується всіма правами людини, в яких можна відмовити тільки власне чужинцю.

І навпаки, не треба іншого кольору шкіри, мови, релігії чи навіть громадянства, аби цілі групи стали чужинцями у своїй країні: економічний расизм оголошує бідних окремою нацією в державі, витісняє їх з традиційного союзу, перетворюючи тим на чужинців, як це дедалі неприхованіше проголошує в усіх частинах Європи політичний →

регіоналізм. Жоден інший регіоналістський рух не зайшов у цьому так далеко, як → Lega Nord зі своїм проектом «Республіка Паданія», з якого здебільшого цілком даремно кепкують як з такого-от зарозумілого, але невинного фольклорного дивацтва. У своїй програмній боротьбі, що закликає зневажати бідність як расову ознаку Півдня, зі своїм суто економічним тлумаченням → нації та готовністю в разі потреби перезаснувати її, по-іншому визначивши територію, ідеологи Республіки Паданія лише форсують те, що вже окреслюється й у інших місцях Європи: чужинцями роблять людей, які в колишньому розумінні ніколи ними не були, і з ними діється те, на що нарікали ще Псалми: «Я став чужим для братів моїх і стороннім для синів матері моєї».

Чому ненависть виливається саме на найслабших і чому у великих європейських містах, крім чужинців з чужинських країв, → жертвами спонтанного насилля, що раптово вибухає із соціальної огиди, стають також бездомні, а останнім часом дедалі частіше й люди з особливими потребами – про це багато спекулювали. Те, що вже сам вигляд слабкого й нужденного будить наше нечисте сумління, і ми ладні забити його насмерть, бо в глибині душі знаємо, що мали б йому допомогти, розділити з ним наше майно, – все це викликало цілком справедливу, натхненну християнським духом суспільну критику.

Однак таке пояснення недостатнє. Стражденного зневажаємо радше не через те, що він нагадує заможним про їхні невиконані людські обов'язки, а тому, що нагадує заможному, що той і сам міг би бути на місці цього вбогого. Чужинець, позбавлений усіх соціальних забезпечень, відкриває очі тим, хто ще вважає себе захищеним суспільними традиціями та державними інституціями, яким ненадійним насправді є цей захист. Чужинця ненавидять не

тому, що він чужий, а тому, що він уже є тим, чим багато хто боїться стати; його вже спіткало те, що може чекати й нас, а вигляд його лякає не тому, що він чужий, а тому, що є дзеркалом, у якому можна розгледіти жахливий поворот, котрого може набути власне життя. Тому ненависть до чужинців зазвичай у соціально забезпечених верствах прокидається не так легко, як там, де разом із безробіттям загрожує соціальна деградація. Хто чується надійно захищеним своїм добробутом, не мусить бачити себе в убогому й ненавидіти чужинця, бо ж над ним самим наразі не нависає загроза стати одним із них.

Але ті почасті абсурдні закони, за допомогою яких становище чужинців скрізь у Європі останніми роками значно погіршилося, і які, однак, нічого доброго не принесли трудящому й уже нетрудящому населенню країн, видавали аж ніяк не загрожені соціальним падінням ксенофоби, а ті просвічені та привілейовані, з надійними соціальними гарантіями особи, з яких зазвичай і рекрутуються парламенти. Таким чином, напрошується припущення, що вони послуговуються ксенофобією тих, хто вже під неї підпав, і яка їм вельми стає у пригоді. Близько сорока шести наскрізь людинозневажливих заходів запропонувала одна парламентська комісія у Франції в 1995 році, і всі вони скеровані проти умов, яких взагалі не існує, що не означає, що не існує чужинців, яких би ці заходи ще й як дошкульно стосувалися. Адже у Франції, з її 57 млн мешканців, живе не більше 3,6 млн іноземців, з яких до того ж більше третини походить з інших країн Європейського Союзу, тобто їх мали би вважати співгромадянами майбутнього спільного державного утворення. Тож про «затоплення», → «перенароднення», нашестя жебраків тощо не може бути й мови. І все ж ці закони з піною на устах виборюють, ретельно вимислюють, з грімким

патосом обґрунтовують, дають їм парламентське благословення, а потім нещадно втілюють ті, які стверджують, нібито вони захищають бідолашну Францію від окупації об'єднаними голодарями Африки й перемитниками Східної Європи.

Кожен, хто бодай нюхнув основ економіки, знає, що ті 4 відсотки чужинців не спричинили ні господарчої кризи, під час якої, до речі, у деяких секторах відбувається правдиве кризове піднесення, ні скрутного становища соціальної держави. І все ж: саме чужинці чомусь обов'язково стають тим цапом-відбувайлом, коштом якого можна доступно пояснити прикру ситуацію, в яку завела частину → нації динаміка ринкової господарки. Подібно до Франції, виглядають справи й у цілому Європейському Союзі, але, на відміну від Франції, де сотні тисяч громадян протестують, коли держава відмовляє іноземцям у правах людини, у деяких інших країнах суспільство радо западає в атавізм, воліючи бачити в чужинцях паразитів, що знесилюють тіло народу. Близько 370 млн осіб належить до привілейованого стану громадян Європейського Союзу – і не десять, навіть не п'ять відсотків іноземців живе в цьому потужному економічному просторі. Занепад демократії перетворив їх, ці такі гетерогенні групи робочих мігрантів, біженців і шукачів притулку, без різниці, як довго вони вже тут живуть і працюють, наскільки інтегровані в суспільний простір, і якою була причина їхнього приїзду, – поголовно на чужинців. Усіх їх розглядають однаково як чужих. А оскільки чужинець нібито ладен на будь-який злочин, то вже скоро злочином стане просто бути чужинцем. Тоді чужинцеві не треба буде навіть скоювати злочин, бо він сам собою вже є злочином, а той факт, що він досі безкарно ходить серед нас, – найкращий тому доказ.

GRENZE ГРАНИЦЯ

Географи говорять про «природні кордони», коли суверенні державні території обмежені ріками, гірськими верховинами, непрохідними мочарами чи непролазними пралісами. Однак, крім тієї обставини, що ці ріки не були відведені людською рукою, ці гори – не зведені натужно камінь за каменем, а існували ще до появи людей, окрім цього в кордонах нічого природного немає. Бо немає природних границь, і це твердження, знову-таки, береться аж ніяк не з романтичного переконання, буцімто безмежність, необмеженість і є природним станом людей, груп, держав. Усі кордони вигадані, навіть якщо у своєму проляганні вони орієнтуються на природу, всі штучно проведені, зроблені людьми, всі виникли з домовленості чи боротьби, сперті на конвенціях чи насильстві.

Можна припустити, що саме ті границі, які вважають природними, бо вони позначені якимось драматичним знаком природи, особливо часто суперечать природно сформованому життю цього простору. Бо історично, ще з найраніших часів, життя скероване на те, аби долати виставлені людині природою перешкоди, так що спільноти у своїй господарській діяльності та культурному розвитку рідко коли оселяються тільки на одному березі ріки чи по той бік гори, а – всупереч закону інертності – переходять ріку, долають гори, пробивають чи огинають їх. Чи йдеться про басків,

тирольців або словенців – великі гірські хребти ніколи не ставали їм природним кордоном, за який вони не наважувалися поширитися, а навпаки – поштовхом виявити торгову й життєву ініціативу по обидва боки.

Так само, як майже не існує природних границь, безглузким марнуванням зусиль є спроби дошукатися якогось логічного принципу, за яким можна було би прозоро й безконфліктно облаштувати кордони в Європі. Байдуже, який – географічний, культурний, релігійний, мовний, історичний – критерій оберемо для бездоганно справедливого їх проведення, границя завжди буде порушенням чийось індивідуальних чи колективних претензій, з якими увійде в суперечність. Бо ж границя – не винахід людей при границі, а вигадка центральних апаратів. Оселя влади – у центрі, і вона силкується довести свою присутність власне там, де найвіддаленіша – на окраїнах. Саме ж помежів'я здебільшого має цілком відмінні від центру інтереси; мешканець з іншого боку кордону може бути за традиціями й звичаями значно ближчий, а у своїй близькості економічно вигідніший, ніж далека столиця; і нерідко по обидва боки кордону співають тих самих пісень, хоча й різними мовами, пісень, яких в обидвох центрах давно вже ніхто не знає або ж із них сміються. І якщо границі виникають із волі центру, то для самих мешканців пограниччя не вирішально, чи вони є і як саме прокладені. Границя не конче мусить бути раною, яка розпанахує економічне та соціальне життя регіону і, якщо піде далі, одного дня розірве його на частини. Визначальним для життя посеїв- і потойбіч є не те, що вона взагалі існує, а те, чому вона перешкоджає і що уможливорює: рух людей та ідей, обмін товарів та звичаїв; чим є перетин кордону – щоденною звичкою чи надзвичайною подією.

У дитинстві я часто чув по радіо про якусь *Залізну Завісу*, якою всі дуже переймалися, і, звісно, ми з ровесниками

сприймали цей вислів дослівно, жваво малювали собі в уяві завісу, що опустилася десь посеред чистого поля, морщачись залізними брижами, і ламали собі голову над суто практичними питаннями, як таку завісу вдалося туди завести, до чого вона прикріплена, чи опущена вона, і чи не подібна більше на огорожу, аніж на завісу... Залізна Завіса була єдиною границею, про яку ми знали, мітичним кордоном, бо в ті пізні п'ятдесяті ми не знали нікого, хто б її перетинав і міг розповісти, як там насправді виглядає справа з тією Завісою, що розділяє два світи і стоїть денно йночно, за будь-якої погоди, у тій похмурій місцевості, яка зветься Нічійною Землею, у пустинному, безлюдному краю, де ніхто не наважується жити і навіть ніщо не ворухнеться. Хіба що заєць пробіжить тією Нічійною Землею, сказав нам якось хтось із дорослих, заєць же не знає, що стрибати у прикордонні заборонено, і ми уявляли зайця, що мчить через поле; границя – це смертельна Нічійна Земля, якою безмежно біжить самотній заєць.

Іншою границею була німецька, що пролягала неподалік від Фрайляссінґа, а також, у літню відпустку, – італійська з її прикордонним містечком, назва якого нас так чарувала: Тарвіс. До Фрайляссінґа щотижня вирушали зальцбурзькі домогосподарки, повертаючись із повними сумками харчів, які були тільки в Німеччині або ж були там трохи дешевші – скромні перемитницькі трофеї малого прикордонного руху, що їх на велике обурення місцевого купецтва чомусь терпіло начальство. Італійське містечко Тарвізіо справляло натомість цілком інше враження, ніж по-степовому занудний Фрайляссінґ. Це містечко, що все аж вібрало збудженням, здавалося, взагалі завдячувало своє існування виключно перемитництву, а перемитництво – оскільки є феноменом границі – мусило бути чимось несамовито збудливим, чимось, що створювало добробут і приносило

щастя, бо на його базарах геть ошалілі австрійці, німці й голландці валізами скуповували все геть-чисто, проте, наступного разу всі ці крамнички, будки й полиці знов ломилися від шкірянок і посуду, червоного вина (пляшки, загорнені в гарну мішковину), макаронів, сирів та фруктів. Оця інша границя, яка анітрохи не викликала страху, яку не охороняло військо, була суцільним купівельним шалом; і митники, покликані боронити австрійську господарку від австрійських-таки зрадників-споживачів, були безпорадні перед цією масою перемитників, таких численних, що їх годі було всіх перевірити. Отож, більшість цих добропорядних, як на любителів досить таки обдарованих перемитників безкарно проникали назад на батьківщину, і своїми невинними переступами кожен із них здобував не тільки оту торбинку із сумнівної шкіри чи пляшку червоного вина, але й привозив додому часточку світу, яка – хай навіть у вигляді дешевих споживчих товарів – нагадувала, що й поза власним колом є щось, що можна відкривати і чим насолоджуватися, що світ великий, багатий, розмаїтий та інакший, і що його треба відважно здобувати.

Зі вступом Австрії до Європейського Союзу характер австрійсько-італійського кордону докорінно змінився. Легалізувавши перемитництво, Європейська Унія вирвала йому жало забороненого, а те, що як форма завоювання світу улягало покаранню, вихолостила до безцільного купівельного задоволення, віддаватись якому не тільки дозволено державою, а й навіть дуже бажаного та всіляко заохочуваного транснаціональними керманічами. Хто забезпечує себе через кордон, той уже не порушує заповіді вдовольнятися тим, що може запропонувати йому вітчизна, а слідує вказівці підтверджувати свою безмежну європейськість невтормним споживацтвом. Закупи потойбіч, що колись – попри всю дрібноміщанську обмеженість цих перемитників – завжди

були й практикуванням перетину кордону, себто європейським рефлексом, що мимоволі порушував тісноту й примуси державного устрою Європи, – тепер перетворилися на акт споживання, яким кожен громадянин завзято потверджує свою бюрократично узаконену європейськість.

Де ще в часи венеційців та Габсбургів у обидвох напрямках рухалися невтормні перемитники, потаємними стежками й гірськими пляями переправляючи для потреб сусідів товари за кордон, там сьогодні давній пограничний регіон стрімко виродніє до нічим не примітної, звичайної місцевості: це вже не небезпечна нічийна земля, а загрожений край, у якого відібрали історію і який ризикує втратити сам себе. У той час як австрійські перемитники вже не мусять боятися прикордонних контролів та митників, італійським торговцям доводиться виборювати конкуренцію із іншими майданчиками споживацтва, чия принада – замість вицвілої привабливості вчорашньої границі – полягає, приміром, у тому, що вони пропонують шопінг-центр укупі з сауною та екзотичними ресторанами.

З іншого боку, на відмежованому колись Сході, давно вже впала Залізна Завіса, а Берлінський мур, це втілення поділу Європи, камінець за камінцем розпродали на сувеніри колишніх деспотій. Проте там, де Залізну Завісу розібрали з нечуваною медіальною інсценізацією, так ніби Європу належало об'єднати так щиро, як ніколи досі, все ж залишилися соціальні та військові кордони. На місце тих багатьох, що хотіли, але не могли виїхати, заступили ті, хто хотів би в'їхати, але наразі не можуть покинути край, де колись були ув'язнені. Не тому, що на батьківщині їх тримає якийсь деспот чи партія. Стримує їх не залізна завіса, що опустилася на їхні країни, а електронний код, встановлений у наших. Ті, кого ми колись заохочували відважно вирватися з комуністичного світу і своєю втечею довести переваги

демократії та ринкової господарки, хай тепер залишаються там, де є, і дадуть нам змогу самим спокійно доводити зверхність економіки над демократією. Проші, що їх у часи Холодної війни вкладали в медійне спокушання східних європейців, аби ті, ризикуючи життям, втікали на вільний Захід, тепер перескеровано на те, аби вистежувати й відправляти назад тих із них, хто з кількарічним запізненням спробував відгукнутися на цей заклик.

Те, що Федеративна Республіка видавала колись на викуп швабів та саксонців з Румунії Чаушеску – від 8000 до 15 000 марок за голову, в залежності від того, на що він годився в Німеччині, – сьогодні вона викидає на будівництво фешенебельних старечих будинків у Трансильванії. Призначені вони суто для тих украй нечисленних семигородців і банатців, що залишилися в цій країні й не скорилися свого часу ні знуцанням румунських установ, ні обітницям дойч-марки, а вирішили не покидати краю, де сотні років жили їхні предки. Аби їм, бува, не стрелило в голову провести рештки життя в оточенні дітей, що втекли раніше з країни, чи зваблених Німеччиною внуків, до Румунії й досі переказують багато грошей. Тепер, коли семигородські села, ці свідки справді успішного німецько-румунського співжиття, спорожніли, себто тепер, коли німецькомовне населення стрімко наближається до трагічного кінця свого кількочотлітнього перебування у Трансильванії, німецькі гроші мають вже не заохочувати якомога більше з них виїхати до Німеччини, а спонукати залишитися в Румунії. Ті, кого колись закликали виїхати на працю в мітичну вітчизну, тепер повинні вмирати в далеких, зате німецьких старечих будинках.

Змагання систем за короткий час перетворилося на європейський експеримент: чи зможе гігантська зона вільної торгівлі встановитися і втриматися понад учорашніми

блоками, але без надання повної свободи всім її мешканцям. Про «Європу без кордонів», яку ще десять-п'ятнадцять років тому вітали ентузіасти, нині вже не чути. Тим паче, що унійні європейці більше злякалися цього лозунгу, ніж зраділи, адже він обіцяє не тільки, що вся Європа стане велетенським торговим домом без вихідних і перерв, але й те, що в ній нам доведеться змагатися з ордами кочовиків зі Східної Європи. Проблему, як у цьому супермаркеті «Європа» полегшити необмежений шопінг в усіх відділах для внутрішніх покупців, але одночасно закрити доступ іззовні небажаним стороннім – цю проблему силкується вирішити Шенгенська угода, яка 1985 року була підписана в люксембурзькому сільці Шенген і 1995 року вступила в силу в перших країнах ЄС. Ця угода прагне ліквідувати внутрішні кордони для робочої сили та споживачів, але назовні – як спільний кордон цілого блоку – запевнити неприступну твердиню. Цифровий контроль, необхідний для цього, можливо, й закриває цю границю для небажаних, зате відкриває нечувані можливості для збору даних, що перетворює Європу на землю обітовану високотехнологічного нагляду, цієї бюрократії нового типу. І ось вже Шенгенська угода принижує деякі держави-кандидати на вступ, як-от Австрію, призначаючи їй роль сторожа Східної Марки, чиєю священною європейською місією є відбирати й сортувати людей на різні класи європейської та позаєвропейської ідентичності. Тож хай їм у цій відповідальній діяльності буде в поміч нагадування, що колись, коли люди ринули не зі Сходу на Захід, а навпаки, із Заходу на Схід, для місця їхньої гордої сторожі вживали не німецьке, а польське слово: бо ж німецьке *die Grenze* прийшло до нас через середньовіжнєнімецьке *greniz* із польського *granica*, однак сьогодні ми вже, здається, втратили здатність розпізнавати в ньому сліди цієї європейської мандрівки.

HEIMAT

Чистий клопіт із тією німецькою *Heimat*, і навіть для перекладачів. Бо якщо в німецькій мові від неї може стати по-справжньому, по-домашньому затишно, то французька має у своєму розпорядженні тільки «patrie» чи «pays natal», і ця «вітчизна» така сама далека від *Heimat*, як і «рідний край». Подібно й із італійською чи португальською «patria», бо ні вона, ні англійська «native country» не мають нічого спільного з *Heimat*. Той затишок, захисток, який несе в собі *Heimat*, не знаходить свого відображення ні у войовничості вітчизни, ні в діловитості місця народження та громадянства. Бо ж *Heimat* є ще перед батьківщиною – *Vaterland*, – і вона непомисленна ні в державницьких категоріях, ні як вияв етатизму. Та обставина, що в німецькій мові взагалі є ця *Heimat*, а в решті європейських мов – здебільшого тільки самі батьківщини, вітчизни та рідні краї, спокушала декотрих критиків німецького єства стверджувати, нібито *Heimat* з усіма її безоднями – взагалі щось суто і специфічно німецьке. У той час як у Німеччині людей все життя сотає невситна туга за *Heimat*, в інших краях вони здатні перерости тіснини рідності вже просто завдяки сприянню мови. Щоправда, ця критика запозичена в німецьких націоналістів, які завжди були переконані в чомусь подібному, адже возносили як високу відзнаку те, у чому їх нині з гнівною міною

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.